

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Yıl : 1966

Cilt : XIV

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1967

Yayın Komisyonu :

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN, *Dekan*

Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN, *Başkan*

Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU

Prof. M. Tayyib OKIÇ

Doç. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU

Doç. Dr. Bahriye ÜÇOK

Dr. Mehmet MAKSUDOĞLU, *Sekreter*

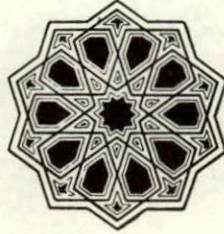
Yıl : 1966

Cilt : XIV

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1967

DERGİMİZİN BU SAYISI,
ÖLÜMÜNÜN 400. YILDÖNÜMÜ DOLAYISIYLA
KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'IN
AZİZ HÂTIRASINA SUNULMUŞTUR

Kanunî Sultan Süleyman'ın Sigetvar seferine giderken Erdel beyi'ni kabulü, Bak. Feridûn Ahmed, *Nüzhetu'l-Ahbar der Sefer-i Sigetvar*, v. 16 b, TSMK, Hazine 1339.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN, <i>Celâl-zâde Salih'in Süleyman-nâmesi</i>	1
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN, <i>L'amour Divine et La Danse Mystique</i>	13
Prof. M. Tayyib OKIÇ, <i>Hadiste Tercümân</i>	27
Doç. Dr. Cavit SUNAR, <i>Tasavvuf ve Kur'an</i>	53
Doç. Dr. İbrâhim Agâh ÇUBUKÇU, <i>Türk Filozofu Fârâbi'nin Din Felsefesi</i>	67
Doç. Dr. Bahriye ÜÇOK, <i>İslâmda Mûsiki Üzerine</i>	83
Doç. Dr. Hikmet TANYU, <i>Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları</i>	95
Dr. Talât KOÇYIĞİT, <i>Ahâd Haberlerin Değeri</i>	125
Osman KESKİOĞLU, <i>İslâmın Bugününe Bir Bakış</i>	143
Fevziye Abdullah TANSEL, <i>Mehmed Nazmi Paşa</i>	155
Dr. Hüseyin ATAY, <i>İslâm Felsefesinin Doğuşuna Dair</i>	175
Dr. Mehmet MAKSUDOĞLU, <i>Tunusta Dayıların Ortaya Çıkışı</i> ..	189
Dr. Mehmet MAKSUDOĞLU, <i>ظهور الدايات بالقطر التونسي</i>	203
Osman KESKİOĞLU, <i>Ahmet Cevdet Paşa</i>	221
Süleyman ATEŞ, <i>Zikir</i>	235
Dr. S. al-MUNACCİD, Çev.: Dr. M. HATİBOĞLU, <i>Arabça Yazmaların Neşir Kaideleri</i>	245
Prof. H. BODENSTEIN, Çev.: B. MAKSUDOĞLU, <i>Yarının Öğretmeni Neleri Bilmelidir?</i>	263

Nekroloji :

Fevziye Abdullah TANSEL, *Memleketimizin Acı Kaybı : Fuad Köprülü* 267

Kitap Tanıtma ve Tenkidleri :

Prof. M. Tayyib OKIÇ, *Dımaşktaki Fransız Enstitüsünün Son İslamî Neşriyatı* 283

Doç. Dr. Yaşar KUTLUAY, *God and Man in the Koran* 293

Dr. İsmail CERRAHOĞLU, *Warakat ‘ani’l-Hadaretü'l-‘Arabıyya* 295

Dr. İsmail CERRAHOĞLU, *Histoire de l'Ecole Malikite* 301

Prof. Dr. Tayyib OKIÇ, *Hedâik Fecrinâ* 307

Doç. Dr. Cahit ZİYAR, *Yabancı ve Kur'an* 313

Doç. Dr. İbrahim AğabülÜKÇÜ, *Türk Felsefesi* 317

Doç. Dr. Bahadır ÇOK, *İstanbul Mescidi-i Arafat* 323

Doç. Dr. Hikmet TANYU, *Yahudiğin Kültürel Katkıları ve Akademi* 329

Doç. Dr. Talat KOCYİĞİT, *Abdül-Habib'in Hâfızlığı* 337

Osman KESKİNGİL, *İslamın Bugüne Biri İbnü'l-Kemal* 343

Fevziye Abdullah TANSEL, *Mahmed Kazım Paşa* 353

Dr. Hasan ATAY, *İslâm Felsefesinin Bugüne Biri* 357

Dr. Mehmet MAKSUDÖĞLU, *Tamamı Dörtüncü Üstün Kitap* 369

Dr. Mehmet MAKSUDÖĞLU, *Kitabü'l-İzzet* 373

Osman KESKİNGİL, *İslâm Felsefesinin Bugüne Biri* 381

Osman KESKİNGİL, *İslâm Felsefesinin Bugüne Biri* 387

Dr. S. al-MEZVACİD, *Çevre Dr. M. HATTİBOĞLU, İslâmî Felsefe* 393

Osman KESKİNGİL, *İslâm Felsefesinin Bugüne Biri* 397

Prof. H. RUDENSTEIN, *Çevre B. MAKSUDÖĞLU, İslâmî Felsefe* 403

İSLÂM FELSEFESİNİN DOĞUŞUNA DAİR

Dr. HÜSEYİN ATAY

İslâm felsefesi diye bir felsefenin söz konusu edilmesinin sebebi, 570 Milâdî yılında doğan ve 610 yılında 40 yaşında iken kendisine Allah tarafından vahy gelen ve önceki iki kitaph dînin (Yahudi ve Hristiyanlık) sonradan içlerine giren sapıklıkları ortaya koyarak, yeni bir anlayış ve metodla insan oğluna aklının anhyabileceği tarz ve usulde ona yeni bir din bildirmek üzere görevlendirilen ve 633 yılında ölen Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği İslâm Dini'nin sistemlerinin girdiği felsefeye bu ad verilmesindedir. İşte İslâm dîni böylece 23 yılda doğdu, gelişti ve tamamlandı. Bu süre içinde doğan sebepler, amiller ve ihtiyaçlara cevap olarak inen hükümlerin izahları yapılarak olaylara uygulanmıştı. Ama iş bu kadarla kalmıyacak; bu hüküm, izah ve uygulamaların ilmi, felsefesi yapılacak, gelecek zamanın yenileşen ve artan ihtiyaçlarına göre temellendirilmeleri ve açıklamaları devam edecektir. Bu, artık Peygamberin değil, onun getirdiği dîne inananların işi olacaktır.

Tarihteki yerini böylece belirttiğimiz İslâm'ın, içinde doğduğu coğrafi bölgeyi de çizecek olursak, herkesin bildiği Arap yarımadasının batı bölgesine düşen Mekke, Medîne ve her ikisinin dolayları olduğunu hatırlatacağız. O zamandan bu zamana kadar bu yerde yaşayan millet Arap milletidir.

İmdi maddî ve manevî çerçevesini çizmeğe çalıştığımız böyle bir ortamda doğup büyüyen bir kimseye Kur'an iniyor ve İslâm dîni doğuyor. Bu dîne inananlar pek kısa bir zamanda komşuları bir imparatorluğa çökertiyor, diğerinin de büyük merkezlerinin çoğunu fethediyor. Her ikisinin yurduna, halkına, kültürüne ve medeniyetine varis oluyor. Bundan sonra dört inanç ve tatbikatı (din) bir ülkenin potasında birbiriyle kaynaşmağa, çarpışmağa kolayca fırsat buluyor. Bu dört ana düşünce 1) İslâmiyet, 2) Yahudilik, 3) Hristiyanlık ve 4) İran dinleridir.

Felsefeyi ve bilhassa Yunan felsefesini, bu dört dinden, yani inanç ve fazilet yolu, hariç tutmamızın sebebi onun, ırk, iklim ve herhangi bir dîni görüşün elbisesine bürünmeyen ilmini ve felsefesini insan oğlunun ortak mahsulü olarak kabul etmemizdir. Zikrettiğimiz dinler asıl kaynaklarını, uzak veya yakın, doğru veya yanlış, insan dışı bir kuvvetten aldığı ve o kuvvetin insanoğluna uygulanmak üzere bildirdiği öğretiler, talimat üzerine kurulmuşlardır. Bu öğretilerin insan aklını ne derece zorladığı veya ona uygun olduğu her dine göre değişir. Felsefe ise, yanlış veya doğru, insanın zekâ ve aklının mahsûlüdür. İnsanoğlunun ortak malı kabul ettiğimiz mantıkî veya felsefî düşünce ve sistem her millet ve toplumda aynı seviyede kalemle ifade edilmemiş, ilmi yapılmamış ve yapılamı başkasına öğretmeğe çalışılmamıştır.

Bunu ilk defa en iyi şekilde yapmağa muvaffak olan eski Yunan olduğu ve ona kendi üslubunu ve özelliğini kattığı için yirmibeş asırdanberi felsefe onun koyduğu adla anılır olmuştur. Bundan sonra insanoğlunun ana kaygısı olan meselelerle uğraşıp onları çözümlerken, kendilerinden düşünce akım ve sistemlerine bir şey katabilen ve onlara yön verebilen milletler felsefe yapmış oldukları için falancanın felsefesi veya falan dînin felsefesi denilmiştir.

Mantıkî düşünce ve felsefe meselelerinin ana kuralları insanoğlunun ortak malı olduğunu söylemekten kastımız, her insan, insan oldukça mantıkî düşünceye riayet etmeğe, onu anlamağa, kavramağa ve onun ilmini yapmağa yetisi bulunduğunu ifade etmektir.

İslâm dîni de bir ülkü ve düşünce sistemi ortaya koymuştur. O, bunu insanın ortak mantıkî düşünce ve duyu verilerine istinad ettirmiştir ki böylece insanoğlunun bütün fertlerine seslenmiştir. Kur'anı Kerim mantıkî düşünceye dayanarak prensiplerini ve fikirlerini ileri sürmesinde, felsefî meselelere temas ederken soyut, kuru bir ifade kullanmamış ve kuru bir bilgi şeklinde onları bir bölümde toplamamış, fakat sürükleyici edebî bir üslûp ve ifadenin içine onları serpiştirmiştir.

Dînin kaynağı insan dışı olmakla beraber konusu insandır ve insanın geçmişinde, geleceğinde kesin veya ihtimal olarak karşılaşacağı meselelerdir; dayanağı ise üzerinde kurulduğu kanunlar, insan aklı ve duyu verileridir. İslâm dîninin nazari (itikadî) kısmını, kaynağı olan vahyi esas alarak "Kur'an'a göre İman Esasları" adlı eserimizde açıklamaya çalıştık. Felsefenin kaynağı akıldır, dayanağı da akıl ve duyu verileri-

dir. Burada akıl kaynak, verileri (aklı kanunlar, mâkulât) dayanaktır. İslâm dîni ile Yunan felsefesi kaynakta ayrı, fakat dayanakta birleşmektedirler. İslâm dîni yerine İslâm felsefesi denilmesine yol açan aradaki münasebet ve tefaulun (interaction) ne olduğuna ve birbirine nasıl ve ne derece tesir ettiklerine dair söz etmek bilhassa başlangıç noktası ararken pek zordur.

İmdi felsefeden bahsetmemiz gerekiyor ve buna felsefe kelimesiyle başlamayı uygun buluyoruz.

Felsefe kelimesi iki yunanca kökten türemiştir. Philein-sevmek, sofia-hikmet; ikisi birleşince hikmet sevmek demek olur. Ananeye göre Fisagor'a (Pythagoras) sophos-hakim dedikleri zaman bunu reddetmiş ve sophos-hakim, Tanrı'dır, ben ancak hikmet seven, onu arayan olabilirim¹ demesiyle bu kelime vücut bulmuştur. O halde hakim (sophos) ancak Allah'tır. İnsan ise bilgi seven (philosophos), onu araştıran ve bu dünya hayatının yükünden kurtulma yolunu arayandır². Bu mâna üzerinde terimleşen felsefenin konusu ve gayesi, felsefe kelimesinin içinde saklıdır.

Bu kelimenin içinde Allah sevgisi vardır. Çünkü hikmet sevgisi mânâsıdır. Hikmet de yalnız Allah'da bulunacağına, tam ve gerçek hakim O olduğuna göre, bu böyledir. Felsefenin içinde hikmeti öğrenen, onun öğrencisi, araştıracısı mânâsı da vardır. Hikmet Allah'ın sıfatı olduğuna göre, insan Allah'ın hikmetini, nasıl bir hikmet sahibi ve hakim olduğunu öğrenecek, araştıracaktır. Görülüyor ki felsefe (hikmet sevgisi) kelimesini ister Fisagor (Pythagoras), ister Sokrat söylesin, bunu sırf tevazularına iliştip işi basitçe geçiştirmeye imkân yoktur. Bir kişinin tevazudan dolayı bir sözü bu kadar önemli bir konunun adı olamaz ve bu kadar tutunamazdı. O, zamanında bir gerçeğin tam ve doğru ifadesini kapsadığına hükmetmek daha doğrudur.

Yunanlılar, bu kelime ile, kullanıldığı mânâsı arasında sıkı bir münasebetin bulunduğunu düşünmüşlerdi. Hakim dedikleri insanlar en çok

1 Bertrand Russell, A History of western philosophy 86, New York, fifth edition. Dagobert D.Runes, Dictionary of Philosophy 235, New Jersey 1961; Wolter W. Skeat, Etimological dictionary of the English language 388, New York 1963; A.S.Rapupert, Mebadil-Felsefe, tercüme Ahmed Emin 6, Kahire; İsmail Fennî, Lugatçe-i Felsefe 514; Mustafa Çankı, Büyük Felsefe Lugati 2/661.

2 John Burnet, Early Greek Philosophy 83, 277-8, New York 1962; Macit Gökberk, Felsefe Tarihi 49; Hense-Leonard, Helen-Lâtin Eski Çağ bilgisi, tercüme Suad Y. Baydur 83, İstanbul 1948.

güneş, ay ve yıldızlarla yani gökteki varlıklarla ve onların nasıl var olduklarıyla uğraşıyorlardı. Bu gurup insanlar kendilerinin hakim değil, hikmet sever olduklarını ifade etmişlerdi³. Şimdi ünlü ve eserleri bize kadar en tam olarak ulaşan, Yunan felsefesinin ana direkleri olan Eflâton ile Aristo'nun bu kelimeye dair sözlerine bir göz atmalıyız.

Eflâton'un eserlerinde felsefe ve filozof kelimeleri hakkında, bu kelimelerin kök mânaları istikametinde, fakat daha çok ahlâkî yanı gözönünde bulunduğunu gösteren ifadelere rastlamaktayız. Onları olduğu gibi almakta gelecek filozofların tarifleri üzerine etkisinin olup olmadığını daha iyi belirteceği için fayda görüyoruz:

Felsefe sanatların en yükseğidir⁴. Ruhu karanlıktan aydınlığa çevirmek, yani gerçek varlığa yükseltme işi bu, gerçek felsefe dediğimiz de işte budur⁵.

Gerçek filozofta bulunması gereken değerlerin ilki doğruya bağlılıktır, her zaman, her yerde doğrunun ardından gitmektir. Gerçek bilim sevgisi olan, gerçekten var olana erişmeğe çabalar, ruhunun özleri kavrayan yanı ile her şeyin o yanla bir yaradılıştaki özünü arar*. Filozof da bilgeliğin bütünü ister değil mi? Birazını alıp ötesini atmaz. Bir insan bütün ilimleri kapmaya hazırsa, seve seve okur, öğrenmeye doymazsa, böylesine bilgi sever, filozof demek doğru değil mi? Gerçek filozof kimdir öyleyse? Doğruyu görmesini sevenler⁶. Filozoflar bilime düşkünlüdürler. Çünkü bilim onlara gözden kaçan sonsuz varlığın bir köşesini aydınlatır. Üstelik onlar varlığın bütünü ile severler. Bilimi gerçekten seven, istekleri bilimlere ve onlarla ilgili her şeye çevrilmiş olan yalnız ruhun zevkını arar, beden zevklerini bir yana bırakır. Gösteriş için değil gerçekten filozofsa⁷, gerçek filozofun ruhu zevklerden, tutkularından, keder ve korkulardan gücü yettiği kadar kendini uzak tutar⁸. Tanrılar sırasına yükselmek ancak bilgi dostlarının hakkıdır, kelimenin doğru anlamıyla felsefe ile uğraşanlar istisnasız bütün ten isteklerinden korunurlar⁹.

3 J.H. Randall and Buchler, *Philosophy: An Introduction*, 5, New York 1956.

4 Eflâton, Phaidon 61a

5 Eflâton, Devlet 521c

* Eflâton, Devlet 490a-b

6 Eflâton, Devlet 475b,c,e

7 Eflâton, Devlet 485b,d

8 Eflâton, Phaidon 83b, 67b

9 Eflâton, Phaidon 82b,c

Tanrısallığın ve düzenli varlığın yanında yaşayan filozof bir insanın olabileceği kadar düzenli ve tanrılığ olur¹⁰. Filozof yaradılışı kimselerin içinde hiç bir aşağılık taraf yoktur. Çünkü tanrı ve insan işlerini bütünlüğü ile kavramaya uğraşıp duran bir ruh, küçüklükle bağdaşamaz. Düşüncesi yücelere yükselen bütün varlıkları, bütün zamanlarla birlikte seyreden kişi insan hayatına önemli bir şey diye bakar mı?¹¹ Felsefe, Allah'ın işlerine benzer işler yapmaktır¹².

Aristo'ya gelince, o, kendisinden önceki bütün gelişmeleri bir araya getirmiş, onu daha da ilerletmiş ve M.Ö. IV. asırda, çağının insan bilgisini bir bütün halinde kucaklayan bir sistem kurmuştur. Bunun içindir ki felsefenin ilk ve asırlar boyu devam edecek tarifini onda buluyoruz. Eflâtun'da yaptığımız gibi Aristo'nun da felsefe ve filozof kelimeleri hakkında dediklerini bir araya getirmek istiyoruz ki ilerde bunlara kolayca işaret edebilelim.

Felsefe, herhangi bir ilintisi olması yönünden hususi nesnelere hiç uğraşmayıp bu hususi nesnelere her birinin bir varlık olması yönünden varlığı inceler¹³. Üç türlü nazari felsefe vardır; Tabiat felsefesi, matematik felsefesi, ilâhiyat (theology)¹⁴. Üç türlü nazari ilim vardır; Tabiat, matematik, ilâhiyat (theology). Nazari ilimler en üstün sınıfı teşkil eder. Bunların içinde en üstünü de sonuncusu (ilâhiyat) dur. Çünkü varlıkların en yücyesinden bahseder ve her ilme, konusuna göre, daha yüce veya daha aşağı denilir¹⁵. Gerçekte en tanrılık olan ilim de en değerli olandır ve yalnız bu ilim iki sıfatla en tanrılık olandır. Bir tanrılık ilim, tanrı için tasarrufu (sahipliliği) en yaraşmış olan ve tanrılık şeyleri inceliyendir. Öyleyse bir ilmin yalnız şu çift karakteri vardır: Tanrı bütün şeylerin bir sebebi ve ilk ilkesi düşünülme ve böyle bir ilme ancak tanrı veya hiç değilse hepsinden çok tanrı sahip olabilir¹⁶. Tabiat cevherinden başka bir cevher yoksa, tabiat ilmi, ilk ilim olur, fakat hareketsiz bir cevher varsa, o en önce gelir ve onu bilmek de ilk felsefe olur;

10 Eflâtun, Devlet 500c

11 Eflâtun, Devlet 486a

12 Eflâtun, Timaios 42c, 48, 53d, 69b

13 Hamdi Ragıp Atademir, Filozoflara göre Felsefe 80-81, Aristo, Meta XI. 4, 1061b

14 Aristo, Meta. VI.1. 1026a-7-20, W.D.Ross, Aristotle a complete exposition and thought 15, 175.

15 Aristo, Meta. XI. 6, 1064b 1-6

16 H.R.Atademir, Filozoflara Göre Felsefe 74; Aristo, Meta. I. 2, 983 a-b-11

çünkü o ilktir, varlık yönünden varlığı düşünölmek de ona aittir¹⁷. Doğrusu, gerçeğın ilmine felsefe denilmelidir; çünkü nazarı bilginin gayesi gerçektir ve amelî bilginin gayesi iştir¹⁸. Külli şeyleri bilmeye felsefe dediğı için, hususî ilimlerin genel kurallarından bahsetmeye ikinci felsefe demiştir. Ama ilk felsefe, belli bir mevzuu olan bir ilimdir. Bu mevzu, kendiliğinden olan varlık, Tanrı-ki bütün ilimlerin prensiplerini ve var olan her şeyin ilk sebeplerini kendinde toplayan bir varlıktır- var olma yönünden varlığın ilk sebepleri, ilk ilkeleri ve cevherin ilkelerini, sebeplerini, zorunlu yüklemelerini ve tümelleri (külli) araştırır¹⁹.

İşte dünyanın ilk büyük filozofu tarafından formüle edilmiş olan felsefenin konu ve gayesi böylece gösterilmiştir. Zamanımıza varıncıya dek daha dar veya geniş anlamda benimsendiğı olmuştur. Ancak zamanımızdaki felsefenin konusunu en geniş anlamı ile içine alması ve bilhassa varlıktan esas konu olarak bahsetmesi²⁰ tarifin ne derece isabetli olduğunu gösterir.

Aristo'dan İslâm filozoflarına gelinceye kadar geçen süre içinde gelmiş geçmiş filozofların felsefe kelimesine verdikleri mânalara dokunmak zaman kaybından başka bir şey değildir. Onların zikrettiğı tarifler Eflâtun ve Aristo'dan yukarıda naklettiğimiz tarif ve açıklamaların kapsamına girer. Yalnız, konumuz, felsefe kelimesinin İslâm filozoflarınınca nasıl anlaşıldığını incelememizi gerektirmektedir.

Biz, İslâm filozoflarına Kindî ile başlayacağız. Çünkü şimdiye kadar ilk Arap, daha doğrusu İslâm filozofu olarak ün yapan o olmuştur. Onun felsefeyi nasıl tanımladığına temas etmemiz, felsefeyi nasıl bir ilim olarak benimsediğini ve hem de felsefî çalışmalarında bize tutacağı ışığın derecesini gösterir.

Kindî'ye²¹ kadar gelip geçmiş İslâm düşünürlerinden bahsetmeden hemen Kindî'ye atlamamızın başlıca iki sebebi vardır. Biri, İslâm'da filozof ünvanına o sahip olmuştur. Eserlerinde ve fikirlerinde felsefî

17 Aristo, Meta. VI. 1, 1026^a 27-32

18 Aristo, Meta. II. 1, 993^b 19-21

19 Alfred Weber, Felsefe Tarihi, tercüme Vehbi Eralp 61; H.R. Atademir, Filozoflara Göre 70, 75, 76; Yusuf Kerem, Tarih el-Felsefe el-Yunaniye, 170, 1; Aristo, Meta. IV. 1, 1003^a 20-32, III. I. 995^b, 2. 997^a, XI. I. 1059 a-b

20 A. Wolf, Felsefe'l-Muhdasîn ve'l-Muâsırîn, tercüme Ebu'l-Alâ Affî 5, 7 Mısır 1936.

21 Tam ismi Ebu Yusuf Yakub b. İshak b. Sabbah b. İmran b. Kays el-Kindî

metodu uygulamıştır. Ondan önce geçmiş, dine daha çok aykırı fikirlere sahip olanlar bulunmuş olmasına rağmen, onlara filozof denilmemesinin sebebi, araştırma ve düşüncelerinde felsefî metodu kullanmamış bulunmaları olsa gerektir. İkincisi, kendisi hakkında tam bir fikir elde edilebilecek, düşünce sisteminin ve felsefî görüşünün ortaya konulmasına kaynak teşkil edecek eserlerinin mevcut olmasına bağlamalıdır. Gelecekte, bulunacak eserleriyle felsefî sisteme ve düşünüşe sahip yeni bir zatın ortaya çıkması muhtemeldir.

Burada şöyle bir noktaya dikkati çekmek istiyoruz. Kindî'den önce veya çağdaşı olan, dine karşı fikirleri ileri süren kimselere filozof denmeyip, Kindî gibi dinine oldukça bağlı ve onu savunan bir kimseye filozof denilmesinde iki özellik bulunmaktadır. Biri, dindar ve dinine bağlı bir kimsenin filozof olabileceği, diğeri de felsefenin dinsizliği gerektirmediğidir²².

Kindî "Nesnelere hadleri ve resimleri" adlı risalesinde eski filozoflardan naklettiği, felsefenin altı tarifini vermektedir.

1 - "Felsefe kelimesi "filo" sevmek ve "sofia" bilgi, hikmet olarak iki kelimeden meydana gelmiş olup, felsefe, bilgi demektir". Yukarıda bu kelimenin etimolojisi üzerinde durmuştuk.

2 - Felsefeyi, yaptığı iş yönünden tanımlamışlar ve "İnsanın gücünün yettiği kadar Allah'ın işlerine benzer işler yapmaktır" ve bununla insanın olgun fazilette olmasını arzu etmişlerdir. Bu tanımın Eflatun'dan alındığı açıktır. Yukarıda zikrettiğimiz Eflatun'un tanımlarına bakmalıdır.

3 - Felsefeyi, yine yapacağı iş, tesir yönünden (aksiyon) tanımlayıp, "ölmeye önem vermek" olduğunu söylediler; zira onlara göre ölüm iki kısımdır: Biri tabii (biyolojik) ölüm ki, ruhun bedeni işletmekten vazgeçmesidir; diğeri, kötü istekleri (şehvetleri) öldürmek, onlardan vazgeçmektir; işte arzuladıkları ölüm de budur. Çünkü kötü isteklerden vazgeçme fazilet yoludur. Ruhun, biri duygulu, diğeri aklî iki türlü davranışı ve işi vardır. İnsanlar duyumda meydana gelen ruhun işine, fiiline zevk demişlerdir; duygucul zevklerle uğraşmak, akla boş vermek demektir.

22 Eflâtun'un gerçek filozof ile sahte filozof tarifleri için Bk. Devlet 490 a-491a

Bu tanımın, Eflatun'dan mülhem olduğunda şüphe yoksa da, aynı zamanda Stoa felsefesinin fazilet anlayışını da aksettirdiği açıkça göze çarpmaktadır²³.

4 - Felsefeyi gayesine göre de tanımlayıp "İlimlerin ilmi, sanatların sanatı" demişlerdir. Bu tanımları aynen Eflatun'da bulmak mümkün olduğunun kanıtı, Eflatun'un yukarıda zikredilen tanımlarına bir göz atmaktır.

5 - Felsefeyi "İnsanın kendisini bilmesidir" diye de tanımlamışlardır. Bu söz, derin ve sonucu şerefli bir sözdür. Şöyle açıklayayım: Nesnelere (şeyler) ya cisimdir veya değildir. Cisim olmayan nesnelere ya cevherdir veya arazdır. İnsan da hem cisim, hem ruh ve hem de arazdır; ruh ise cisim olmayan cevherdir. O insan, şüphesiz kendini bilebilir. Kendini bilince de arazlarıyla birlikte cismi, ilk arazi ve cisim olmayan cevheri de bilmiş olur. Böylece bunların hepsini bilince de her şeyi bilmiş olur; işte bundan dolayı hakimler (filozoflar) insana küçük âlem demişlerdir.

Bu tanım "kendini bil" sözünün açıklanması sayılabilir²⁴.

6 - Artık, felsefenin kendisini tanımlamaya gelince, "O, insanın gücü yettiği kadar ne olduklarıyla, özleriyle ve nedenleriyle değişmez tümel nesnelere bilmektir" diye tanımlanır²⁵.

Kindî'nin naklettiği bu tariflerin hepsinde Eflatun'un dışına çıktığı pek ileri sürülemez, bunlar da büsbütün Eflatun'u aksettirir. Bununla beraber, Mutasım'a sunduğu "İlk Felsefe" risalesinde ilk felsefeyi tarifi, tamamen, Aristo'nun tarifinden başka bir şey değildir. Orada "İnsan bilimlerinin en üstünü ve değerlisi felsefe sanatıdır ki, o, insan gücünün yettiği kadar nesnelere gerçeklerini (eşyanın hakikatleri) bilmektir, çünkü filozofun bilmek kasdı gerçeği elde etmek, işinden kasdı da gerçek olanı yapmaktır; ilk felsefe her şeyin sebebi olan ilk gerçeğin ilmi olmasından dolayı, ilk felsefe, felsefelerin de en üstünüdür ve diğer felsefeler onda mündemiçtir²⁶" demektedir. Ama, Aristo'nun felsefeyi, var olma yönün-

23 H.R. Atademir, Filozoflara göre Felsefe 83-85; Osman Emin, el-Felsefe er-Ruvakiyye 203, 210, 214, 216.

24 Sokrat da, Delf tapınağı'nın kapısında yazılı "kendi kendini bil" sözünün etkisinde kalmıştır. Yusuf Kerem, Tarih el-Felsefe el-Yunaniyye 51; Osman Pazarlı, Felsefe Tarihi 30

25 Kindî, Resail, Ebu Rîde neşri 1/172-173

26 Kindî, Resail, Ebu Rîde neşri 97, 98, 11

den varlıktan bahseden ilim diye tanımlamasına Kindî'de rastlanılmaktadır. O halde Kindî'nin bu tutumunu şöyle izah etmek mümkündür: Tarifler risalesini yazarken Eflatun'un eserlerini karıştırıp onlarda bulduğu felsefe tariflerini kendi üslûbu ile seçip almıştır. İlk Felsefe risalesini de Aristo'nun "Metafizik" ine bakarak yazmıştır. Hangisinin önce olduğu üzerinde şimdilik duramayacağız.

Kindî ile Fârâbî arasında düşünürler varsa da felsefe sahasında Fârâbî kadar ün yapan olmadığından ve Ortaçağın İslâm felsefesi onda doruğa eriştiğinden Fârâbî'nin felsefe anlayışını da bilmemiz gerekecektir.

Fârâbî'nin eserlerinin çoğu bize kadar gelmiştir. Bunlara başvurarak felsefe hakkında onun tanım ve fikirlerini öğrenebiliriz.

Fârâbî, "Tahsilü's-Saade" adlı eserinde ilimleri varlıklara göre konularına ayırırken, bize en yakın olan maddî varlıklardan başlar, bu maddî varlıkların maddî sebeplerine ve oradan soyut, manevî varlıklara ve onların sebeplerine yükselen varlıklar zinciri, en sonunda, hakkında, niçin var olmuş, hangi nesneden var olmuş, nasıl var olmuş ve kim tarafından var edilmiş gibi sorular sorulamıyacak ve bütün varlıkların ilki, başlangıcı olan bir varlığa varır ve onda dayanıp kahr ki, bu, bütün varlıkların sebebi, kaynağıdır²⁷. İşte bu varlık mâbâde't-tabîa, metafizik, ilk felsefenin konusunu teşkil eder²⁸, demektedir. Yunanlılar bu ilme mutlak hikmet, en yüce hikmet ve onun meleke haline getirilmesine felsefe demişler ve bununla en yüce hikmeti benimseyip sevmeyi kastetmişler, bunu elde edene de filozof demişlerdir. Bu aynı zamanda bilkuve bütün faziletlerden ibarettir ve ona ilimlerin ilmi, ilimlerin anası, hikmetlerin hikmeti, sanatların sanatı -ki bütün sanatlara şâmindir- demişlerdir²⁹.

Fârâbî'de yeni bir şeye rasthyoruz: Bir şey iki şekilde anlaşılır, diyor; biri şeyin kendini, özünü düşünmek, diğeri şeye benzeyeni, misâlini hayal etmek. Birinciye felsefe denir ki kesin kanıtlarla varılan bilgidir, ikinciye meleke denir ki iknaî delillerle şeyin benzerini tahayyül etmektir. Ama her ikisi de, eskilere göre, varlıkların ilk sebebini ve ilk kaynağının bilgisini verir; felsefenin öğrettiğine akli, makul veya tasarlanan, melekenin bildirdiğine hayalî, hayal olunan, görüntü denir³⁰.

27 Farabî, Tahsil es-Saade 15, Haydarabat 1345

28 Farabî, Tahsil es-Saade 14, Haydarabat 1345

29 Farabî, Tahsil es-Saade 39, Haydarabat 1345

30 Farabî, Tahsil es-Saade 40, Haydarabat 1345

Fârâbî, hikmet, gerçek varlığı bilmektir, gerçek varlık, kendiliğinden varlığı zorunlu olandır. Hakîm de kendiliğinden varlığı zorunlu olanı kemaliyle bilendir. Varlığı kendinden olmyanın derecesi düşük ve varlığında eksiklik bulunduğundan kavrayışı da eksik olacaktır ve böylece ilk varlıktan başka hakîm bulunamayacağı gerekecektir. Çünkü kendini en iyi bilen kendisidir³¹. Fârâbî, bu tanımın ana fikrini Aristo'dan almışsa da, ona felsefî bir ispatlama ve tahlil kazandırmıştır.

Fârâbî, ilâhî ilmi (Thoelogy-İlk Felsefe'yi) üçe ayırmaktadır. Birinci: Var olma yönünden varlıklardan* ve onlara arız olan nesnelere bahseder. İkincisi: Hususi nesnelere uğraşan nazari ilimlerin genel kurallarından bahseder; bunların içine mantık, hendese, matematik ve tabiat ilimlerine benzeyen diğer hususi ilimler girer. Üçüncüsü: Cisim olmyan ve cisimle beraber de bulunmyan varlıklardan bahseder. Onların var olup olmadıklarını, sonlu veya sonsuz olduklarını, yüksek veya aşağı derecede bulduklarını inceleyerek en eksik ve düşük olandan başlar, en üstün, en tam varlığa yükselir ki tek varlık da Allah'dır³². Bunların hepsi o (Aristo)'nun Metafizik kitabında mevcuttur³³, der.

Fârâbî'nin ifadesi her ne kadar doğru ise de Aristo'nun Metafizikine başvurduğumuzda Fârâbî'deki bu açık ve seçik ifadeyi onda bulamayız. O, nazari ilimleri (felsefe) üçe ayırırken her birini diğerinin kısmı (bölen parça, bölüm) yapmıştır³⁴. Fakat dağıtık yerlerdeki ifadelerinden matematik ve tabiatın (physic) ilk felsefenin şümülüne girdiklerine dair ifadeler de kullanmıştır³⁵. Fârâbî'nin buradaki rolü kelime kelime veya cümle cümle şerh eden bir şârih'lik durumu olmayıp, o, malzemeyi almış, kendi istediği tarz ve düzende konuyu işlemiş ve kendine mal etmiştir. Aristo'nun eseriyle karşılaştırılmadığı zaman, malzemenin de kendisinin öz malı olduğu intibahı verecek derecede kalemine hâkim olarak ortaya çıkmaktadır.

Bununla beraber Fârâbî, nazari felsefeyi Aristo'nun yaptığı gibi Tabiat, Matematik ve Mâbâdettabia olarak üçe ayırır³⁶. "Bilimlerin Sa-

31 Farabî, Tâlikat 9

* Farabî, Kitâbul Cem, Beyn el-Hekîmeyn, 80-81 Beyrut

32 Farabî, İhsa el-Ulûm, Osman Emin neşri 99-100

33 Farabî, İhsa el-Ulûm, Osman Emin neşri 99

34 Aristo, Metafizik, 1026 a 18-31; 1064 b 1-5

35 Aristo, Metafizik, 1005 a 18-25; b 1-8; 1061 b 16-36

36 Farabî, at-Tanbîh alâ Sebîl as-Saade 20, Haydarabat 1346

yımı” adlı eserinde felsefe ve hikmeti ilimlerin sınıflamasında hiç zikretmemiştir. Buna karşı, “İlâhiyat İlmi” ni üçe ayırırken bölümlerinde zikrettiği şeyleri kendi görüşüne göre yapmıştır. Bunda daha öncekilere uymadığı görülür. Bundan şu anlaşılır; Diğer hususî ilimlerin nazari kısmına, genel kurallardan bahsettikleri için bir dereceye kadar felsefe denebileceğini iham etmiş olur ki Aristo buna ikinci felsefe demişti. Nitekim kendisi “Bilimlerin Sayımı” adlı eserinde ilimlerin çoğunu ve diğer eserlerinde sırası geldikçe dağılık olarak ilimleri nazari ve ameli bölümlere ayırmağa dikkat etmesi, nazari kısımlarına ikinci felsefe nazariyle baktığını gösterir. Bu, ilim ve felsefeyi nazari ve ameli bölümlere ayıran şu ifadesinden daha iyi anlaşılır:

İlimlerden gayesi güzeli elde etmeği güdene felsefe ve genel olarak hikmet denir. Fakat faydayı elde etme gayesini taşıyanların hiçbirine genel olarak hikmet denmez, ama bir kısmına, felsefeye benzetilerek dendiği de olur. Gayesi güzel olan da iki kısımdır; bir kısmı yalnız bilmedir; diğeri hem bilme hem iştir. Felsefe de böylece iki kısımdır. Biri insanın yapamayacağı (yapıp ortaya koyamayacağı, kudreti dışında kalan) varlıkların bilimi olup, buna nazari bilgi, diğeri, insanın yapabileceği ve güzellerini yapmaya kudreti olan nesnelere bilimi, ki buna da ameli felsefe, iş felsefesi denir.³⁷ Burada şunu ifade edelim ki, felsefeyi böyle insanın gücünün altında olup olmadığına göre tanımlamayı ilk defa Fârâbî’de görüyoruz.

Fârâbî’ye göre Aristo’da olduğu gibi felsefenin gayesi aksiyon gayeye erişmek ve işe (aksiyon) yönelmek ilimle olur, çünkü ilim işle tamamlanır, işde gayeye ulaşmak önce insanın kendini düzeltmek ve sonra da evinde, kentinde olanları düzeltmekle mümkün olur³⁸. Son cümle kendi tahlilidir, Ancak Eflâtun’un “Allah’ın işlerine benzer işler yapmak” tarifini de benimsemiş ve insanın saadetini araştırırken bunu bilgeliğin esas tarifi olarak kabul etmiş görünmektedir³⁹. Devletin başına böyle bir bilge geçtiği zaman insanların saadete ereceklerini savunur⁴⁰.

İslâm dünyasının ünlü filozoflarından sayılan İbn Sînâ’nın felsefeyi tanımlamasına temas etmeden geçmek büyük haksızlık olur. “Şifa” adlı büyük eserinin İlâhiyat kısmında nazari ilimleri: Tabiat, Matema-

37 Farabî, at-Tanbih alâ Sebîl as-Saade 20, Haydarabat 1346

38 Farabî, Risale fî mâyenbeğî en yukaddeme kable taallümil felsefe 20, Mısır 1907

39 Farabî, Tahsîl es-Saade 41, Risale fî mâyenbeğî en yukaddeme kable taallümil felsefe 19

40 Farabî, Tahsîl es-Saade 41-44

tik (Talimî) ve İlâhiyat diye üçe ayırır ve İlâhiyatı, maddeden ayrık, soyut nesnelere, tabiatın, matematiğin ve hattâ bunlarla ilgili varlıkların ilk sebeplerinden, sebeplerin sebebi, ilkelerin ilkesi olan Tanrı'dan bahseden bir ilim⁴¹ ve ilk felsefeyi (felsefe-i ûlâ)de ilk varlıkları -ilk sebep, varlık, teklik, gibi- ve bilinebilenlerin en üstünü olan Allah'ı, en üstün bilgi olan kesin bilgi, hikmet ile bilmek, olarak tanımlar ve her nesnenin en uzak sebebini bilmek diye de ekler⁴².

Hikmet, felsefe, insanın istifade ettiği nazari bir sanat, tam varlığı olduğu gibi kavramak ve yapılması gerekeni yapmaktır⁴³. Nazari hikmet, felsefe üç kısımdır; en aşağısına tabiat, ortadakine riyaziyat ve en üstününe de ilâhiyat denir⁴⁴. İlâhiyatın bölümlerini saydıktan sonra "İşte bunlar ilk felsefenin yani ilâhiyatın kısımlarıdır"⁴⁵ demektedir. İlâhiyat, mutlak varlığı araştırır ve diğer ilimlerin başlayacağı yere kadar varır⁴⁶.

İbn Sînâ ilk felsefeyi konusuna göre de var olma yönünden varlık ve gayesine göre ise var'a ve var olana arız olan nesnelere bahsetmek⁴⁷ diye tanımlamaktadır. Böylece İbn Sînâ'nın ilâhiyat ile ilk felsefe arasında fark gözetmediği anlaşılıyor. İbn Sînâ, zikrettiğimiz tarifleri, dönüp dolaşıp, değişik cümlelerle tekrarlamaktadır⁴⁸. İbn Sînâ'nın bu tarifleri Aristo'nunkilerle karşılaştırıldığı zaman kelimesi kelimesine aynı olduğu söylenebilir. Burada tam bir Aristo Metafizikçisi olarak görülür, diğerlerinin izlerinden uzak kalır.

İlimler, zamana göre değişen ve değişmeyen olarak ikiye ayrılır; değişmeyenlere hikmet denir⁴⁹. İbn Sînâ, nazari ilimleri, konularının somut madde veya soyut varlık olma yönünden dörde ayırmaktadır.

1 - Konusu, sırf muayyen madde ve onun renk gibi değişmeleri olana tabiat denir.

41 İbn Sînâ, el-İlâhiyat 1/4, Mısır 1960

42 İbn Sînâ, el-İlâhiyat 1/15

43 İbn Sînâ, Aksam el-Ulûm el-Akliye 227, Mısır 1328, İstanbul 71; 1298

44 İbn Sînâ, Aksam el-Ulûm el-Akliye 228-9, Mısır 1328, İstanbul 72; 1298

45 Aynı eser 238; 78

46 İbn Sînâ, el-Necat 198, Mısır 1928

47 İbn Sînâ, Uyun el-Hikme, H.Ziya Ülken neşri 41, Tarih Kurumu 1953; el-İlâhiyat 1/13

48 İbn Sînâ, el-İlâhiyat 1/4-15

49 İbn Sînâ, Mantık el-Maşrikiyyin 5, Mısır 1910

2 – Tasarlanması maddeye ihtiyaç gösteren, fakat belli bir mad-
denin belirtilmesine muhtaç olmıyan üçgen, dörtgenleme gibi şeylerden
bahsedene riyaziyat denir.

3 – Madde ve hareket ile hiçbir ilgisi olmıyan ve düşünülmesinde
de maddeye muhtaç olunmıyan, İlk yaratan, melekler gibi varlıklardan
bahsedene İlâhiyat denir.

4 – Bazan maddeye karışan ve bazan ondan ayrılan teklik, çokluk,
küllî, cüz'î, sebep ve netice gibi şeylerden bahsedene de küllî ilim denir⁵⁰.

İbn Sina, görüldüğü gibi nazari ilimleri ilk defa dörde ayıran ola-
rak ortaya çıkmaktadır. Ancak, bu ayırmada metod ve muhteva ba-
kımından Fârâbî'nin "Bilimlerin Sayımı" eserinde İlâhiyatın üçe ayrıl-
masının rolü göze çarpmaktadır. Bilhassa Fârâbî'nin taksiminde üçün-
cü, İbn Sina'da da üçüncü bölümün ayrılığı bunu gösterir. Zira o, Fa-
râbî'den önce kimse tarafından zikredilmemiştir.

Felsefenin tanımı hakkında gerek Yunan ve gerek İslâm filozofla-
rının ileri sürdükleri çeşitli tanımları görmüş bulunuyoruz. Bunların
bize bir ışık tutabileceğini sanıyoruz. Başka bir makalede İslâm öncesi
felsefi fikir akımlarına bir göz atmağa çalışacağız.

50 İbn Sina, Mantık el-Maşrûkiyyin 6-7